

A propòsit de la relació entre toponímia i geografia: el principi de 'significativitat territorial'

JOAN TORT I DONADA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

0. Introducció

Els estudis teòrics i conceptuals duts a terme a escala internacional durant les darreres cinc dècades en el camp de la toponímia, o ciència dels noms de lloc, coincideixen a assenyalar que aquest coneixement, d'arrel interdisciplinària, se situa a la intersecció mateixa de tres grans branques del saber: la lingüística, la geografia i la història. De totes tres, segurament és la geografia la que hi ha dedicat una atenció menor; si més no, si ens atenim al nombre d'estudis, de recerques i de publicacions que, des d'una òptica genuïnament geogràfica, aborden qüestions relacionades amb l'onomàstica.

Partint de la tessitura exposada, el propòsit d'aquesta comunicació és presentar un dels fonaments teòrics sobre els quals vam fonamentar la nostra tesi de doctorat en geografia, l'any 1999, consistent en una recerca sobre els 16.500 topònims de la comarca del Baix Camp, a la regió de Reus-Tarragona.¹ Es tracta d'allò que anomenem *principi de significativitat territorial*; en altres paraules, el fet, reiteradament constatat, que un nom de lloc tendeix a reflectir l'aspecte geogràficament més significatiu de l'àmbit espacial al qual fa referència.

Estructurem la comunicació en dos apartats principals. El primer té un caràcter bàsicament teòric i pretén enquadrar aquest principi en un marc més general; és a dir, dins d'allò que nosaltres anomenem una teoria general dels noms de lloc. El segon, d'una orientació eminentment pràctica, ens porta a desenvolupar el sentit i l'abast del principi de referència

¹ Vegeu, amb caràcter general, Tort 1999a. Com a derivacions específiques d'aquest estudi, i dins la línia del tema de la present comunicació, vegeu Tort, 1999b, 2000, 2001a, 2001b, 2002 i 2003.

tot precisant, a través d'uns quants exemples, les seves específiques formes de manifestar-se. Finalment, un breu apartat de conclusions completa el text i fa èmfasi a les principals qüestions posades a debat.

1. El principi de significativitat territorial en el marc d'una teoria general dels noms de lloc

Hem assenyalat, en alguna ocasió, que un dels problemes que actualment es plantegen en el pla de la recerca toponímica és la manca d'una base teòrica prou sòlida i prou diversificada com per poder fonamentar amb garanties les múltiples "mirades possibles" que caben dins aquest extens àmbit del coneixement. Hem al·ludit, concretament (Tort 1999b:60), a la necessitat d'una "teoria general" dels noms de lloc, en la línia dels reptes que assenyalava l'enyorat Enric Moreu-Rey en un dels seus darrers articles (1995, en general). Però construir una teoria general, sigui quin sigui el camp al qual fem referència, és sempre una tasca complexa i només concebible a llarg termini. En aquesta tessitura, una tasca prèvia, igualment necessària i més senzilla de dur a terme, és la de delimitar i establir, a partir de l'evidència empírica, alguns dels principis bàsics que permetin entendre els "mecanismes generals de funcionament" dels noms de lloc.

Per part nostra, i a partir tant de l'anàlisi bibliogràfica com de l'estudi toponímic concret, hem arribat a destriar fins al moment present quatre principis generals. Un d'ells ha estat formulat ja fa bastants anys i identificat amb el nom de *principi de negativitat relativa*; dos més els considerem no formulats d'una forma explícita però sí implícita (com tractarem d'explicar més endavant), el *principi de transparència* i el *principi d'interferència recíproca entre toponímia i antroponímia*; el quart, finalment, l'hem formulat per compte propi (i tractar d'explicar-lo és l'objecte essencial d'aquesta comunicació): l'anomenem *principi de significativitat territorial*. Als paràgrafs següents presentem d'una forma sintètica els tres primers.

a) Principi de negativitat relativa

Formulat a la primèria del segle XX pel toponimista rus F. P. Savarensky (Dorion, 1998:8), el podem resumir com un tipus particular de comportament toponímic en què els noms de lloc, en contextos determinats, tendeixen a reflectir primer les característiques "excepcionals" de l'entorn on s'insereixen que no les característiques "típiques". Com a il·lustració d'aquest principi s'assenyala sovint la paradoxa que en els deserts, o sigui, els llocs més eixuts, és on solen aparèixer els percentatges més elevats de topònims al·lusius a l'aigua (Dorion, 1989:3). Per part nostra, hem tingut ocasió de verificar el compliment d'aquest principi a la toponímia del Baix Camp, en relació amb un concepte orogràfic, els *plans*, i un d'hidrogràfic, les *fonts* (Tort, 2001b:12). Diguem, d'altra banda, que per un criteri de claredat l'hem anomenat també *principi d'excepcionalitat*.

b) Principi de transparència

Essencialment, aquest principi apunta a la idea que, amb caràcter general, la toponímia viva d'un territori determinat tendeix a ser majoritàriament "transparent"; és a dir, que pot ser interpretada en el seu sentit recte pel comú dels parlants (de la llengua del territori en

qüestió) sense necessitat de recórrer a coneixements etimològics. En la base del *principi de transparència*, en els termes en què l'hem formulat, hi ha el fet, reiteradament assenyalat pels lingüistes, que el component bàsic de la toponímia (considerada en sentit general) d'un territori donat són els noms del *lèxic comú* de la llengua d'aquest territori. A la pràctica, això sol implicar que la recerca etimològica sobre la toponímia d'un àmbit territorial determinat se centri tan sols en una "part" d'aquesta toponímia; això és, la que té més interès per al lingüista i, correlativament, un sentit menys clar i menys evident per als parlants en general.²

Tot i que no ens consta que el *principi de transparència* hagi estat formulat d'una forma explícita, sí que és possible trobar-hi al·lusions o referències indirectes a les obres de nombrosos estudiosos i tractadistes. Per exemple, Coromines, en un article centrat en qüestions de mètode, i en ocasió de referir-se a la riquesa lèxica de la llengua catalana i al seu reflex toponímic, assenyalava que: "sovint l'aspecte del lloc ens guiarà vers el significat" (1965, I:17). Una manera ben expressiva, pensem, d'esmentar el caràcter clar i transparent de molts topònims, sobretot quan són considerats en el seu particular context espacial.³

c) Principi d'interferència recíproca entre toponímia i antroponímia

A semblança del supòsit anterior, aquest principi, malgrat el fet de no haver estat formulat d'una forma explícita –si més no, que coneguem–, té una acceptació implícita generalitzada entre els especialistes. En essència al·ludeix a la circumstància, habitual en l'onomàstica de qualsevol territori, que els topònims originin antropònims, o bé que, d'una manera recíproca, els antropònims originin topònims. Un problema que podrà ser considerat com a poc rellevant quan es treballa en noms sense entrar a considerar les qüestions etimològiques, però que pot tenir una importància de primer ordre en la recerca centrada en l'etimologia. Moreu-Rey, que pot ser conceptuat com un dels estudiosos de l'onomàstica catalana que més atenció ha posat en aquesta particular relació d'interferència, assenyalava (1982:164): "...aquest darrer fenomen se situa entre els més importants de la toponímia de tots els països; i també el més perillós quant a la investigació, car pot fer naufragar les hipòtesis més treballades dels erudits."

2. El principi de significativitat territorial: un assaig de caracterització

² Un exemple d'elaboració pròpia ens servirà per il·lustrar la consideració exposada. Hem calculat en uns 8.000 els topònims estudiats per Coromines a l'*Onomasticon Cataloniae*, que fan referència al conjunt de les terres de parla catalana; podem dir que ens trobem davant una primera quantificació (no necessàriament absoluta) dels topònims catalans que ofereixen un interès etimològic cert. Ara bé, aquesta xifra representa tan sols una part petitíssima d'allò que podem anomenar *toponímia global* del territori català. Per part nostra, prenent com a referència les "densitats toponímiques mitjanes" dels inventaris integrals d'onomàstica relatius a la comarca del Baix Camp (Tort, 1999a), vam arribar a assenyalar com a versemblant la xifra d'1.066.000 topònims només per al territori del Principat.

³ També Moreu-Rey, en un epígraf sobre metodologia de la seva coneguda obra *Els nostres noms de lloc* (Moreu-Rey, 1982:12), fa una afirmació que complementa la de Coromines: "Existeix un gran nombre de noms de lloc el sentit dels quals és clar i entenedor."

2.1. Notes generals

En un cert sentit, podem dir que el principi de significativitat territorial prolonga i completa el *principi de transparència*, abans referit. Bàsicament, fa èmfasi en un aspecte important en el procés de formació i establiment dels topònims, que és el de la “significació” de l’espai (o del territori); un aspecte que, tot i plantejar sovint dificultats a l’hora de la seva concreció, és important que sigui tingut degudament en compte per l’estudiós perquè pot aportar-li informacions prou rellevants. Així i tot, convé puntualitzar que no tots els topònims són susceptibles de ser analitzats d’acord amb aquest principi. Ho són, essencialment, *aquells que han estat formats sobre la base d’un fet o una qualitat significatiu de l’espai al qual fan referència*. A la pràctica, això ens porta a excloure, ja d’entrada, els següents tipus de topònims:

- a) Els que han estat formats a partir d’antropònims.
- b) Els que han estat formats per via derivativa, a partir d’altres topònims.
- c) Els topònims traslladats.

Sobre la base de les condicions assenyalades assenyalarem allò que, a criteri nostre, són les premisses sobre les quals fonamentem l’aplicació del principi al qual estem fent referència:

1. L’espai “significa”.
2. La toponímia és un dels modes d’expressió de la “significació” de l’espai.
3. Per a que un topònim expressi la “significació” de l’espai al qual fa referència cal que hi hagi una vinculació originària entre el topònim i aquest espai.

Així doncs, en la seva formulació més simple, podem caracteritzar el principi de significativitat territorial de la manera següent: “En condicions determinades d’espai i de temps (que permetin pressuposar una creació originària del nom, i que permetin excloure una vinculació antroponímica, una formació derivativa o el simple trasllat), un topònim tendeix a reflectir algun aspecte geogràficament significatiu del territori al qual fa referència.”

A l’apartat següent tractarem d’il·lustrar el sentit del principi de significativitat territorial a través de diversos exemples.

2.2. Estudi de casos

a) Anàlisi individualitzada de vuit topònims

Analitzarem en primer lloc una selecció de vuit topònims del Principat que hem triat als efectes d’aquest article. Es tracta de quatre noms relatius a quatre grans unitats orogràfiques (*Montserrat, Montserrat, Montsec i Canigó*), un nom de paratge (*Seix*) i tres noms de nuclis de població (*Flix, Talarn i Sarroqueta*).

- *Montseny*. Aquest nom, com també els tres que vénen a continuació, els hem utilitzat en diverses ocasions com a il·lustració viva de la relació entre el medi natural i la toponímia.⁴ Documentat el segle IX (*Montis signi*, 848; *Mont signo*, 862), i interpretat etimològicament com “la muntanya senyal”,⁵ el nom apunta directament a una qualitat geogràfica particularment significativa del massís al qual s’aplica: la seva *visualitat*. Convé tenir present que el Montseny, en aquest sentit, és una veritable talaia de les terres centrals de Catalunya; tant per l’altitud com per la ubicació, a mig camí entre la serralada pirinenca i el litoral mediterrani. Atesa, doncs, la preeminència de la muntanya dins una part important dels horitzons del centre del Principat, no és gens estrany que el seu “tret significatiu” bàsic hagi estat, durant moltes èpoques, el de “fita” o “senyal” físicament destacada.

- *Montserrat*. En aquest cas podem parlar gairebé d’un “topònim transparent”. Esmentat l’any 888 com a *Monte serrato*,⁶ el nom, quan es posa en relació amb la realitat geogràfica a la qual fa referència, no deixa lloc al dubte. La configuració del perfil de la muntanya, a la manera de les dents d’una serra, i el caràcter insòlit d’aquest perfil fan que en aquest cas sigui pràcticament innecessari plantejar-se la tria de l’aspecte geogràfic més significatiu de l’element nominat.

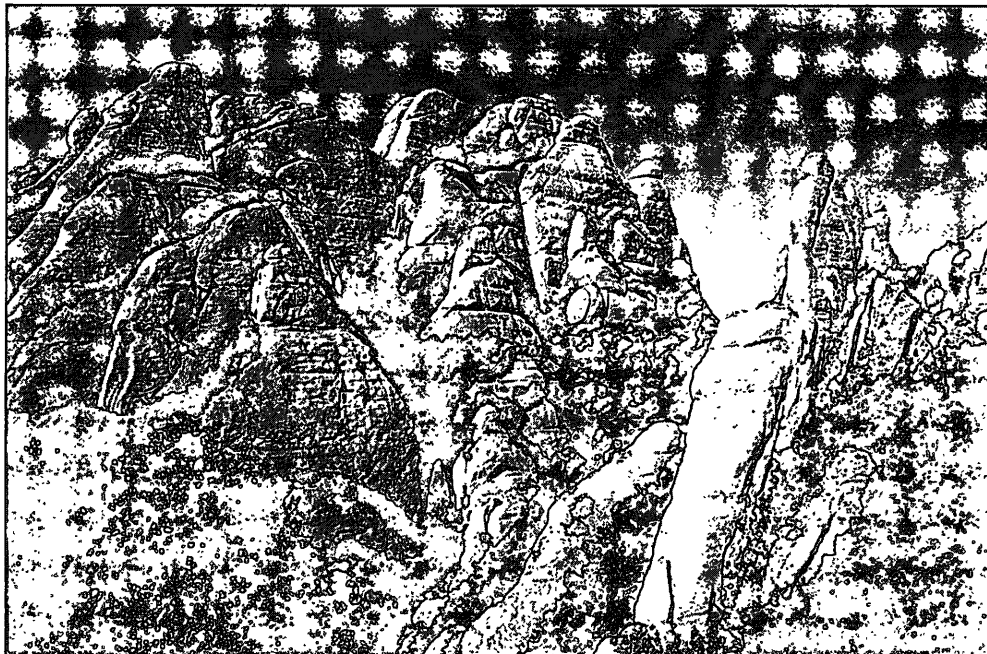

Foto 1. Un detall del massís de Montserrat. Les formes externes de la muntanya exemplifiquen a la perfecció la idea d’un “mont serrat”.

- *Montsec*. El nom, que apareix en documents del segle XI (*silva de Montesico*, 1044),⁷ s’aplica a una serra pirinenca situada a l’occident del Principat i d’unes dimensions molt

⁴ Vegeu, per exemple, Tort (2002).

⁵ Coromines, *OnoCat*, V:381.

⁶ Coromines, *OnoCat*, V:383.

⁷ Coromines, *OnoCat*, V:381.